

СТАНОВЛЕННЯ СПІВУ ЯК НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТА У ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ СЛОБОЖАНЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті розкрито питання теорії та практики навчання хорового співу в початкових школах Слобожанщини в другій половині ХІХ ст. Розглянуто період становлення співу як навчального предмета. Проаналізовано законодавчі документи, шкільні навчальні програми, що свідчать про введення співу до кола обов'язкових навчальних предметів початкових шкіл Слобожанщини.

Ключові слова: спів як навчальний предмет, початкова школа.

В статье раскрыты вопросы становления пения как учебного предмета в начальных школах Слобожанщины во второй половине ХІХ в. Рассмотрен период становления пения как учебного предмета. Проанализированы законодательные документы, школьные учебные программы, которые свидетельствуют о введении пения в круг обязательных предметов начальных школ Слобожанщины.

Ключевые слова: пение как учебный предмет, начальная школа.

The paper deals with theoretical and practical issues of instruction in choral church singing at elementary schools in Slobozanchina in the second half of the 19c. The period of the establishment of singing as a school discipline is considered.

Key words: choral singing, singing as a school discipline, elementary schools.

Постановка проблеми. Актуальною для освіти сьогодення є формування духовної культури молодшого школяра. Звернення до національних джерел педагогічної теорії та шкільної практики сприятиме зростанню освітнього потенціалу суспільства.

Свідоме ставлення молоді до здобутків попередніх поколінь може забезпечити гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань, а також збагатити на цій основі інтелектуальний потенціал народу, духовності і культури.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз історико-педагогічної, мистецтвознавчої літератури, публікацій у періодичних виданнях досліджуваного періоду довів, що в працях видатних педагогів і просвітників минулого порушено чимало педагогічних питань, які не втратили своєї актуальності (М. Бунаков, А. Ведель, Б. Грінченко, П. Каптерев, С. Миропольський, О. Пузиревський, С. Рачинський, С. Русова, Г. Сковорода, А. Сосновський, Л. Толстой та ін.).

У працях сучасних науковців активно досліджувалися багатоаспектні питання навчання співу в початкових класах. Серед них найповніше розкрито такі, як: особливості музичної та співацької освіти в Україні (Н. Герасимова-Персидська, Т. Дорошенко, В. Иванов, О. Кононова, К. Нікольська-Береговська, О. Рудницька, К. Шамаєва).

Осмислення проблеми музичної освіти в сучасній школі неможливе без звернення до історії педагогіки, музичної педагогіки як джерела досвіду музичного навчання і виховання людини.

Мета статті – показати становлення співу як навчальної дисципліни у початкових школах Слобожанщини.

Виклад основного матеріалу. Панівні позиції у системі початкової освіти протягом 60 – 70 рр. XIX ст. займали училища Міністерства народної освіти. Але, наприкінці XIX ст. відбувався процес інтенсивного розвитку шкіл духовного відомства. Темпи зростання кількості шкіл Святійшого Синоду були пов'язані зі збільшенням державних витрат: за період з 1881 по 1896 рр. вони зросли в Росії з 55 тис. крб. до 3 млн. крб., що вдвічі перевищувало витрати на народні училища [22, с. 101 – 102]. «Самодержавіє, народність та православ'я» – це була основа, на якій базувалася офіційна педагогічна думка другої половини XIX ст.: ідеали православ'я стали ідеалами моральності. Водночас кінець XIX – початок XX ст. – час активного розвитку вітчизняної педагогічної думки, напружених педагогічних пошуків. Скасування кріпосного права (Маніфест Олександра II від 19 лютого 1861 р.), розвиток капіталістичних відносин, загострення соціальних суперечностей, активізація революційно-демократичного руху та діяльність різних громадських та політичних організацій – об'єктивно сприяли розвитку педагогічної думки України.

У 60-х рр. XIX ст. передові педагоги України виступали проти станової школи з її муштрою і відривом від життя, теорії від практики. Вони вимагали реформи початкової, середньої та вищої школи, розвитку жіночої освіти, боролися за українську національну школу, запровадженню ефективних методів навчання приділялося дедалі більше уваги. Активна педагогічна та громадська діяльність відомих представників науки та мистецтва: К. Вентцеля, Б. Грінченка, М. Драгоманова, О. Духновича, М. Костомарова, Т. Лубенця, С. Русової, К. Ушинського, І. Франка, Т. Шевченка – сприяла посиленню уваги громадськості, уряду до важливих проблем початкової освіти.

Друга половина XIX ст. характеризується новими явищами в історії школи та педагогічної думки в Україні. На законодавчому рівні

звернули увагу на значення співу для загального розвитку дитини та реалізації головної освітньої мети. Організаційно-методичний рівень характеризувався так – церковний спів був одним з основних предметів навчання, але навчальних програм розроблено не було.

Так, в «Уставе гимназий и прогимназий» (1864), у примітці до §§ 39, 40 визначені навчальні предмети: «До числа навчальних предметів належать гімнастика і спів для бажаючих» [21, с. 356]. В «Положении о начальных народных училищах» (1864) у п. 3 розкрито зміст навчальної програми, до якої входила навчальна дисципліна «... церковний спів, там, де викладання його можливе». В «Положении о народных училищах в губерниях Киевской, Подольской и Волынской» (1869) зазначено, що «у двокласних училищах чоловічих викладається церковний спів..., а у жіночих – церковний спів, малювання та рукоділля» [7]. Але викладали спів, як і раніше, за таких умов: бажання учнів та наявності вчителя, який мав музичну підготовку.

У постанові уряду «О церковном пении в народных школах» (1866) порушувалися питання про створення комісії щодо визначення осіб, які мали право викладати церковний спів у народних школах, а також добору навчальних посібників [4, с. 97 – 100]. У документі зазначалося, що навчати церковному співу мають право: «усі священно- та церковнослужителі, які закінчили курс навчання в духовній або учительській семінарії і отримали свідоцтва; інші особи, які мають свідоцтво духовної або учительської освіти, яке давав єпархіальний архієрей; обізнаним особам духовного правління» [4, с. 97 – 100].

У 1869 р. з'явилися і швидко поширювалися на Слобожанщині так звані зразкові сільські однокласні та двокласні училища. В «Инструкции для двухклассных и одноклассных училищ ведомства народного образования» у § 3 було визначено ряд обов'язкових навчальних предметів, до яких входив і церковний спів [20, с. 1697]. У примітці цього документу зазначалося: «щоденно після закінчення уроків, діти (по можливості – всі) займалися півгодини співом. До обов'язків учителя входила організація та підготовка хору хлопчиків, які співали у святкові дні в церкві. На заняття з хором хлопчиків було призначено ще півгодини» [20, с. 1708]. В «Уставе гимназий и прогимназий» відомства Міністерства народної освіти (1871) навчатися співу пропонувалося всім бажаючим, але це не було обов'язковим.

У примітці до «Учебного плана городских училищ» (1872) пояснювалося, що «спів, гімнастика та ремісничі заняття повинні бути у позакласний час» [21, с. 66].

В «Положении о городских училищах» (1872) зазначалося: «у всіх міських училищах викладається спів» [219, с. 1543]. У примітці до цього документа зверталася увага на те, що «спів повинен проводитися у міських училищах в позаурочний час; на цей предмет було виділено 3 години на тиждень» [19, с. 1571].

В «Инструкции для городских училищ по Положениям 1872 г.» ще раз підкреслювалося, що навчання співу відбувалося в позаурочний час, який визначався таким чином, щоб діти не приходили до училища другий раз на день. [19, с. 1596].

У 1872 р. було затверджено «Положение об учительских семинариях в Харьковском учебном округе». Метою навчання у вчительських семінаріях було визначено: «доставлення педагогічної освіти молодим людям всіх станів православного віросповідання, які бажали присвятити себе вчительській діяльності у початкових школах Міністерства народної освіти». До кола обов'язкових навчальних предметів, які вивчали семінаристи, було включено й спів [8].

У 1874 р. було затверджено «Положение о начальных народных училищах», у якому підкреслювалося, що навчання співу відбувалося лише у тих училищах, де викладав освічений вчитель.

Таким чином, ні в «Положениях...» (1869, 1869, 1872, 1874), ні в «Уставах...» (1864, 1871) не були чітко визначені години для занять співом. Спів як навчальний предмет залишався обов'язковим, додатковим.

Зміст навчання співу відображався у програмах зі співу, але у початкових та середніх навчальних закладах періоду 1864 – 1883 рр. були відсутні єдині програми з науково-теоретичним обґрунтуванням змісту співацької освіти, а у навчальні плани початкових закладів освіти спів не був включений. Тому не можна об'єктивно визначити офіційні вимоги щодо обсягу знань та умінь учнів зі співу. Але, загальні уявлення про характер навчання співу може дати аналіз звітів про стан навчально-виховного процесу в початкових школах, а також аналіз співацького репертуару, що використовувався під час навчання.

Спів як обов'язковий навчальний предмет викладався у деяких початкових школах Слобожанщини досліджуваного періоду. У 1864 р. починає свою історію Харківська Олександрівська безкоштовна школа. Головною метою цього навчального закладу було поширення грамотності серед дівчат і молодих жінок. Крім навчальних предметів, таких, як Закон Божий, російська мова, арифметика, російська історія, географія, краснопис, рукоділля, навчали дівчат

і співу, що, на думку керівництва школи, сприяло розвиткові морально-релігійних почуттів учениць [5, с. 33]. У цій школі станом на 1887 р. отримували знання 157 дівчат.

У 1866 р. у Харківській губернії було відкрито трикласне парафіяльне училище – Краснокутське Архангело-Михайлівське училище. Мету навчання у цьому навчальному закладі було визначено: «представити дітям ... бідних місцевих мешканців можливість здобути релігійно-моральну освіту та набути необхідних для практичного життя відомостей» [5, с. 31 – 32]. Серед додаткових навчальних предметів був церковний спів, який опановувало 76 хлопчиків.

Як свідчать архівні джерела, вчителі (вчителями переважно були священники) часто виходили з ініціативою включити спів, зокрема церковний, до навчальних планів різних закладів освіти. Так, за проханням учителів спів було введено до необов'язкових навчальних предметів Старобельського повітового училища, 2-го парафіяльного училища м. Харкова та інших навчальних закладів [15, с. 258].

У парафіяльних та повітових навчальних закладах після уроків всі учні виконували молитву, а також «Благочестивишого Самодержавнешего Великого Государя нашего императора Александра Николаевича... на многие лета» [6, с. 296]. Аналіз звіту про стан навчально-виховного процесу Охтирського духовного училища за 1868/69 навчальний рік свідчить, що вихованці цього закладу вивчали церковні піснопіви на два голоси. Наставник розділяв голоси всіх учнів – на альтів, дискантів, тенорів, басів – за допомогою скрипки [9, с. 421]. Вивчення співацького репертуару свідчить про високий рівень музичного виховання учнів [9, с. 421].

У досліджуваній історичний період Харківське товариство поширення у народі грамотності (далі по тексту – Харківське товариство грамотності) проводило роботу, спрямовану на розширення мережі початкових щоденних шкіл та недільних шкіл, у яких вводилося навчання співу в позаурочний час. Члени Харківського товариства грамотності підтримували розвиток початкової освіти, сприяли поширенню співацького мистецтва в початкових школах Харківської губернії та Слобожанщини взагалі. Так, наприклад, у 1869 р. було відкрито жіночу недільну школу [11, арк. 9].

У 1870 р. було відкрито чоловічу недільну школу, в якій вже у 1871 р. навчалось 130 учнів. Вивчаючи звіт чоловічої недільної школи Харківського товариства грамотності, знаходимо, що в цій школі «молитви вивчалися під час хорового співу, на який відводилося від півгодини до 3/4 години після навчання» [11, арк. 2]. У звіті про стан

навчально-виховного процесу в Москалівській школі Харківського товариства грамотності зазначено, що навчання співу було доручено пономарю, який вивчав з учнями молитви, пісні в унісон до занять та після них. Спеціально для навчання співу годин виділено не було, пономар проводив заняття у години відпочинку, після уроків [13, арк. 88 зв.]. На підставі аналізу архівних матеріалів можна припустити, що навчання співу відбувалося з голосу вчителя. Харківське товариство грамотності акцентувало увагу на питанні поліпшення навчання співу. Так, на загальному засіданні 5 березня 1878 р. члени товариства прийняли таке рішення: «п. 8. Ввести у школи товариства ... обов'язкове викладання таких практично-корисних знань, які відносяться до галузі мистецтв та ремесел, учні яких могли б потім, після закінчення школи застосувати у житті будь-яке мистецтво або ремесло» [13, арк. 2]. Уведення співу до кола необов'язкових навчальних предметів у щоденних школах Харківського товариства грамотності значно сприяла просвітницька діяльність регента Антона Андрійовича Котляревського та вчителя Г. Маньги. Освіту А. Котляревський здобув у Харківській духовній семінарії, музичну – отримав при співацькій капелі його Величності [14, арк. 12]. А. Котляревський викладав «Спів» у всіх класах 1-ої початкової школи Харківського товариства грамотності, крім того давав уроки співу у жіночому пансіоні (Н. Грегоргевич), керував хором півчих у Троїцькій та Михайлівській церквах [14, арк. 12]. За архівними даними під керівництвом А. Котляревського учні за 4 – 5 місяців вивчили деякі молитви та дитячі пісні на два голоси, успішно виконували вправи в сольмізації за цифровою системою нотного запису [14, арк. 11]. Під керівництвом вчителя Г. Маньги «діти проспівали досить старанно, з великим натхненням кілька пісень та молитву» [14, арк. 40]. Історичним фактом є організація і проведення іспитів зі співу у школах Харківського товариства грамотності, хоча спів залишався додатковим навчальним предметом [18, арк. 40]. Наведені приклади свідчать про інтерес Харківського товариства грамотності до викладання співу в навчальних закладах, про увагу з боку вчителів-практиків до навчання співу, розуміння загальноосвітнього та виховного значення цього предмета.

До питань розвитку та поширення співацької освіти серед молодших школярів зверталася й Курська земська управа. Було складено перелік питань для визначення рівня музичного розвитку учнів початкових шкіл і їх уподобань: відсоток дітей, які мають голос та слух, перелік пісень та музичних інструментів, які подобаються дітям. Вивчався настрій, який викликають спів та музика, вплив інс-

трументальної музики на розвиток співацьких вмій, вплив наслідування голосу вчителя на вміння співати, як співають учні у школах: (в унісон або хором), яким чином і які саме результати у навчанні співу [10, арк. 6 – 7].

У зв'язку з відсутністю навчальних програм зі співу вчителі-практики користувалися церковними співацькими книгами – «Обходом» та методичними посібниками: «Руководство к изучению пения в народных школах» Я. Ломакина (СПб., 1860), «Руководство к обучению в народных школах пению» М. Афанасьева (СПб., 1866), «Руководство для обучающихся пению в народных и патриотических школах, уездных и приходских училищах и вообще в учебных заведениях» А. Рожнова (СПб., 1866) [2, с. 21].

Становлення співу як навчального предмета відбувалося на фоні загального розвитку співацької освіти на Слобожанщині. У цей період активізується відкриття музичних шкіл: за зразком безкоштовної музичної школи в Петербурзі, яку очолив Г. Ломакін (1862), у Харкові – безкоштовна музична школа (1866) співу під керівництвом К. Вільбоа, який наголошував на підготовці фахівців зі співу та сприяння «удосконаленню не тільки церковного співу, а й російської опери», у м. Воронежі – відкриття школи співу Н. Виноградова (1868) та ін.

Таким чином, як свідчать історико-педагогічні та архівні джерела, в початкових школах Слобожанщини у 1864 – 1883 рр. навчання співу було зведено виключно до церковного співу. Розуміючи лише виховне значення церковного співу, уряд та держава прагнули до виховання молоді в дусі відданості «вірі, царю та Вітчизні», підвищення культурних потреб молоді. Церковний спів був тією ланкою, яка пов'язувала школу та церкву. Необов'язковість співу як навчального предмета, невизначеність у часі та місці опанування цією дисципліною гальмували співацьку освіту молоді. Але ентузіазм, ініціатива та подвижництво в навчанні дітей співу вчителів-священнослужителів та прогресивних педагогів Харківського товариства грамотності сприяли активнішому залученню дітей молодшого шкільного віку до співу, активної участі в хоровому співі.

Починаючи з 1884 р. до 1888 р., відбуваються якісні зміни: спів уведено як навчальний предмет у початкові школи духовного відомства, розроблено програму з церковного співу, розглядаються питання поліпшення освітнього рівня вчителів.

Як свідчать історико-педагогічні джерела, церковнопарафіяльні школи були найстарішими навчальними закладами Російської ім-

перії, хоча цю назву вони отримали 13 червня 1884 р. Ця дата стала визначною віхою в історії розвитку початкової освіти. Особлива комісія при Святійшому Синоді розробила відповідний проект «Правила для церковно-приходських шкіл» (1884). Ці «Правила...» були затверджені Імператором Олександром III, за якими хоролий спів уводився як обов'язковий навчальний предмет. Він власноруч записав: «Покладаю надію, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого призначення у цій важливій справі».

У 1886 р. були видані «Програми учебных предметов для церковно-приходских школ», які визначали зміст й загальний напрям навчання у початкових школах імперії. Шкільна справа отримала підтримку з боку держави.

У 1887 р. в Києві став виходити щомісячний журнал «Церковно-парафіяльна школа», а Училищна Рада при Святійшому Синоді почала видавати для церковнопарафіяльних шкіл необхідні підручники та посібники, зокрема для навчання співу. У церковнопарафіяльних школах, які були в центрі уваги уряду, обов'язковою навчальною дисципліною, починаючи з 1884 р., був хоролий церковний спів як основний чинник виховання школярів, що базувався на цілком визначених, вивірених часом методичних засадах, а збільшення кількості цих шкіл позитивно впливало на музичне та морально-естетичне виховання дітей молодшого шкільного віку.

Так, Міністерство народної освіти (наказ №6174, 1888 р.) рекомендувало попечителю Київського навчального округу ввести у навчальні заклади навчання церковного співу, наголошуючи на навчанні співу «з голосу»; по можливості «нотному», якщо був здібний (музично обдарований) вчитель, який викладав ще й інші навчальні предмети, або фахівець зі співу [20, с. 1733]. Архівні джерела свідчать, що у деяких початкових школах Харківської губернії навчання співу проводилося по нотах [16, арк. 185]. Поряд з цим, навчання співу «з голосу» викладалося в багатьох навчальних закладах губернії, де був освічений вчитель або регент церкви [16, арк. 185]. У зв'язку з відсутністю освічених вчителів зі співу в Російській імперії було започатковано курси церковного співу, які були відкриті у 1887 р. у м. Києві. Головою курсів був директор першої Київської гімназії О. Андріяшев, який запросив О. Карасьова, відомого автора підручників церковного співу, викладати на Київських курсах співу [1, с. 15].

Обов'язковість предмета «Церковний спів» у початкових школах духовного відомства сприяла вихованню таких умінь, навичок та особистісних якостей учнів: здатність до дружніх спільних дій;

усвідомлення необхідності діяти разом для досягнення мети; вміння старанно виконувати певну власну діяльність, узгоджуючи її з діяльністю інших; відчуття міри, такту, гармонії; милосердя, любові до ближнього; віра в Бога; відданість Батьківщині [3, с. 7].

Отже, починаючи з 1884 р. по 1888 р., становлення співу як навчального предмета характеризується так: затверджено «Правила для церковно-приходських шкіл» (1884) та «Программы учебных предметов для церковно-приходських шкіл» (1886), до яких входила навчальна дисципліна «Церковний спів»; уведення церковного співу до навчальних програм початкових шкіл, підпорядкованих виключно духовному відомству; відкриття курсів церковного співу (м. Київ, 1887).

Такі позитивні зміни у статусі співу як навчального предмета в початкових школах духовного відомства сприяли поширенню співацького мистецтва. У початкових навчальних закладах не підпорядкованих Святейшому Синоду навчальний предмет «Спів» залишався необов'язковим, (додатковим), і викладався у школах якщо були бажуючі учні та освічений вчитель.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, хоролий спів як навчальний шкільний предмет сприяв духовному розвитку, вихованню моральних, релігійних, естетичних почуттів школярів і дорослих. Церковнопарафіяльні школи мали найдавніші традиції не лише навчання, а й передусім духовного розвитку молоді.

Література

1. *Карсев А.Н.* Методика пения: Руководство к постановке и преподаванию хорового пения в народных церковно-приходских школах и прочих учебных заведениях. — Пенза, 1889. — 270 с.
2. Каталог книг для употребления в начальных народных училищах. — Х.: Тип. ун-та, 1870. — 61 с.
3. *Металлов В.П.* Церковное пение как предмет преподавания в народной школе. Замечания по дидактике и методике церковного пения. — 4-е изд. — М.: Шнанкенбург, 1911. — 64 с.
4. О церковном пении в народных школах (Правительственные и начальственные распоряжения) // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. — 1866. — №9. — С. 97 — 100.
5. Отчет директора начальных училищ Харьковской губернии о состоянии учебных заведений за 1887 г. — Х., 1888. — 62 с.
6. Отчет приходского попечительства Вознесенской церкви с Люботин Валковского уезда за 1869 г. // Харьковские епархиальные ведомости. — 1870. — № 8. — С. 296.

7. Положение о народных училищах в губерниях Киевской, Подольской, Волынской // Народная школа. — 1869. — №11.
8. Положение об учительских семинариях в Харьковской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. — 1872. — Т. 160.
9. Программа практического курса церковного пения Ахтырского духовного училища за 1868/1869 учебный год // Харьковское епархиальные ведомости. — 1870. — №11. — С. 415 — 425.
10. Ф. 200, оп. 1, спр. 70. — Переписка о работе школ и о допущении инспекторам народных училищ к работе учителей в школах, программа преподавания в школах, 1883 г.
11. Ф. 200, оп. 1, спр. 12. — Переписка об открытии школ в городе Харькове и в уездах, отчеты о их деятельности и списки учеников, 1872 г.
12. Ф. 200, оп. 1, спр. 44. — Отчет о состоянии школ общества грамотности, доклад комиссии по начальному образованию Городской думе о состоянии Харьковских училищ, 1878 г. — 116 лл.
13. Ф. 200, оп. 1, спр. 45. — Выписка из протокола Правления общества об организации школ для детей воинов и переписка о работе училищ в г. Харькове, 1878 г. — 19 лл.
14. Ф. 200, оп. 1, спр. 60 — Статистические сведения по обследованию учебных заведений в 1880 году, 1881 г. — 18 лл.
15. Ф. 266, оп. 1, спр. 423. — О введении преподавания пения ученикам Старобельского уездного училища, 1868 г. — 4 лл.
16. Ф. 578, оп. 1, спр. 1, № 78. — Список штатного и заштатного духовенства Харьковского духовного правления, 1800 г.
17. Ф. 200, оп. 1, спр. 50. — Отчеты о состоянии школ, заявления учителей на замещение вакантных должностей, доклад ревизионной комиссии, 1879 г. — 99 лл.
18. Ф.200, оп. 1, спр. 15. — Отчеты школ и списки учеников мужской воскресной школы, 1873 г. — 52 лл.
19. *Фальборк Г., Чарнолуцкий В.* Настольная книга по народному образованию. — Т. 2. — Спб., 1901. — 1538 с.
20. *Фальборк Г., Чарнолуцкий В.* Настольная книга по народному образованию. — Т.3 Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов. — СПб.: Тип.-литогр., 1904. — 2623 с.
21. Хрестоматия по истории педагогики. / Сост. Н.А. Желваков. — М.: Учпедгиз, 1938. — Т. IV, Ч. 2.
22. *Чехов Н.В.* Народное образование в России с 60-х годов XIX века. — М., 1912. — 224 с.